

Marcin WÓJCIK
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Uniwersytet Łódzki
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
marwoj@geo.uni.lodz.pl

Wieś 2050 – refleksje na temat przyszłości wsi polskiej, ze szczególnym uwzględnieniem regionu łódzkiego

The countryside of 2050 – reflections on the future of Polish countryside, with particular emphasis on the Łódź region

Zarys treści: W opracowaniu podjęto próbę przedstawienia wizji wsi w regionie łódzkim w perspektywie 2050 roku. Zasadniczą część artykułu poprzedzają refleksje teoretyczne oraz próba nakreślenia wizji badań naukowych obszarów wiejskich w przyszłości. Opis kierunku i efektów przekształceń wsi w regionie łódzkim ustrukturyzowano, przyjmując trzy dominanty problemowe, tj. sytuację na rynku pracy, proces depopulacji oraz przemiany tożsamości kulturowej mieszkańców wsi. Zdaniem autora kluczowe znaczenie dla rozwoju wsi i jej stanu za 40 lat będzie mieć dezagraryzacja oraz osłabienie potencjału ludnościowego. Materialnemu i demograficznemu „kurczeniu” się wsi będzie towarzyszył proces odzyskiwania tożsamości wiejskiej przez społeczności lokalne, w którym należy widzieć szansę na jej przejście w nowy wymiar rozwoju społecznego (postprodukcyjny) oraz kształtowanie się szerszej, wielowymiarowej formuły „wiejskości”.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, wizja rozwoju, region łódzki.

Wprowadzenie

Próby określenia wizji przyszłości wzbudzają w każdym refleksję dotyczącą przede wszystkim tego, co już było, co wydarzyło się w czasie, który wydawał się kiedyś odległą perspektywą. Patrząc na publikacje powstałe w minionych dziesięcioleciach w środowisku naukowym, wizja przyszłości jest przede wszystkim miarą tego, z czym mamy do czynienia dziś. Autorzy zazwyczaj odwołują się do aktualnych warunków, ekstrapolując w przyszłość stany teraźniejsze. „Namalowanie” obrazu przyszłości, szczególnie w warunkach „płynnej”, jak się często określa (Bauman 2006), rzeczywistości globalnych wyzwań wydaje się być podobne do strzelania z dużej odległości w ruchomy cel. W czasach, gdy każdy dzień przynosi „odkrycie” czegoś nowego, ulepszenie i modernizację rzeczy, które już przecież wydają

się nie do poprawienia, ułożenie elementów układanki z wyraźnym obrazem stanu za lat bez mała 40 jest zadaniem karkołomnym, choć nie niemożliwym. Stopień realności wizji zależy od celu, który przyświeca jej tworzeniu, a stąd już tylko krok do zaprogramowania procesów służących osiągnięciu założonego stanu (ideologia rozwoju).

Opracowanie wizji przyszłości wymyka się regułom podziału rzeczywistości na domeny badań dziedzin nauki. Mieści się ono raczej w sferze złożonych doświadczeń w prywatnych i zawodowych kontaktach ze środowiskiem wiejskim. Opisanie aktualnego stanu rzeczywistości i jej przyszłych wymiarów jest tylko pewnym przybliżeniem – mniej lub bardziej zredukowanym obrazem, lub, jak niektórzy sądzą, tylko pewnym wyobrażeniem osoby, która próbuje ten obraz nakreślić (por. Moscovici 2001). Wizję przyszłości budujemy zatem tylko z pewnych elementów, które z jakiegoś powodu uznaliśmy za słuszne wybrać, kierując się przede wszystkim efektem wieńczącym pracę. Doskonale sytuację tą opisał Z. Bauman (2007, s. 47) w następujących słowach: „(...) mamy na stole przed sobą mnóstwo kawałeczków i chcemy z nich ułożyć jakąś sensowną całość. Jednak obraz, który powinien nam się wyłonić na końcu pracy, nie jest nam z góry dany. Nie wiadomo więc na pewno, czy mamy wszystkie potrzebne kawałki, czy wybieramy właściwie z tego, co leży na stole, i czy ułożymy końcowy wzór. (...) Nie znamy ostatecznego wzoru, ale zaczynamy od kilku kawałków, które mamy albo sądzimy, że warto je mieć. Następnie usiłujemy ustalić, jak można je uporządkować, i układamy je na nowo, by otrzymać zadawalające obrazy (ile?). Eksperymentujemy z tym, co mamy”.

Określenie stanu zjawisk w przyszłości w jakiegokolwiek sferze rzeczywistości społecznej, w tym przypadku wsi, jest właściwie pytaniem o tożsamość kulturową, jej ideowe korzenie i tradycje oraz kierunek, w którym ona zmierza. Współczesna hybrydyzacja tożsamości kulturowej polskiej wsi odzwierciedla się w eklektyzmie jej krajobrazu i przestrzeni. Pytanie o przyszłość wsi w danym regionie lub państwie jest w rzeczywistości pytaniem o zakres i charakter jej kulturowej autonomii oraz wynikających z niej społeczno-gospodarczych funkcji oraz, ostatecznie, form zagospodarowania przestrzeni.

Interdyscyplinarne studia wiejskie – przyszłość badań wsi

Próba odpowiedzi na pytanie „jaka będzie wieś za 50 czy 100 lat?” kieruje w dużym stopniu rozważania na sposób identyfikacji i interpretacji problemów badawczych. Wizja wsi wiąże się bowiem z głębszym sensem, który trzeba nadać takim rozważaniom, a mianowicie należy się zastanowić, jakie funkcje spełnia ona w ramach wspólnot regionalnych, narodowych, a w przypadku Polski i wielu innych państw Europy, również wspólnoty ponadnarodowej, oraz jaka jest rola badacza w wytwarzaniu dyskursu społecznego odnoszącego się do wsi.

Różnorodność przyrodnicza i kulturowa świata sprawiła, że formy wsi (krajobrazy kulturowe) oraz treść (życie społeczne), która się pod nimi kryje, są współcześnie bardzo zróżnicowane. Różnice te mają nie tylko przyczyny w tradycji roz-

woju kultur agrarnych, ale wynikają także z obecnych zmian we wzorcach kultury masowej. Obszary wiejskie w różny sposób reagują na przemiany o charakterze globalnym, co często prowadzi do bezsilności w próbach budowy ogólnego modelu przemian wsi, nawet w obrębie pojedynczych państw i regionów (por. np. Rembowska 2003, Lisocka-Jaegermann 2011). Próby porównania wsi z różnych regionów świata, kontynentów, a często i w jednym państwie, w oparciu o obiektywny zestaw cech i metod (np. typologia) oraz nadanie takiej procedurze charakteru formalnego nie oddaje jej indywidulanego charakteru, a przede wszystkim kontekstu kulturowego środowiska wiejskiego. Wieś w dużej mierze była i jest nośnikiem oraz środowiskiem trwania tradycji kulturowych, które schodzą z pierwszego planu współczesnych przemian cywilizacyjnych, a te (nowe) mają swe źródła przede wszystkim w procesach urbanizacyjnych (metropolizacyjnych). Nauki społeczne zaczęły się intensywnie rozwijać w erze nowoczesnej, zdominowanej przez fascynację urbanizmem (por. np. Wirth 1938). Miasta jawiły się badaczom jako źródło postępu, wieś natomiast stawiała się często w ich oczach synonimem zaco-fania, opóźnienia cywilizacyjnego, obszarem przeznaczonym dla nowej kulturowej kolonizacji (por. Wójcik 2012a, s. 171–185). P. Sztompka (2005) zauważył, że idea postępu jest osadzona w modelu kierunkowej transformacji, pewnej wersji progresywizmu. W naukach społecznych, w tym również geografii społeczno-ekonomicznej, spojrzenie na wieś przez paradygmat „rozwoju przez urbanizację” był powszechnie przejmowany, zwłaszcza w ramach gospodarki centralnie planowanej. Stan badań i wiedzy o ówczesnej wsi doskonale przedstawiła I. Bukraba-Rylska (1992, s. 133) pisząc: „(...) na wieś i jej mieszkańców patrzono pod kątem widzenia określonego paradygmatu rozwoju, zgodnie z którym postęp miał się odbywać jednoliniowo ku zaprojektowanym z góry celom: urbanizacja, industrializacja, społeczeństwo masowe, kultura masowa. Kulturę wsi utożsamiano najczęściej z przewyciężaną na szczęście tradycyjną kulturą ludową, która miała być albo nostalgicznym wspomnieniem, albo zapleczem repertuarowym dla zespołów folklorystycznych. Współczesna, autentyczna kultura wsi pozostawała obszarem słabo poznanym. Gorliwie natomiast badano stan uczestnictwa w kulturze ogólnonarodowej, przede wszystkim tej rozpowszechnianej za pośrednictwem środków masowego przekazu – i w wyniku tych badań najchętniej opisywano wieś jako enklawy upośledzenia kulturowego”.

Idee urbanizacji negowały w dużej mierze wiejskość w rozumieniu pewnej tradycji kulturowej, poczucia tożsamości, odmienności społecznej, gospodarczej i krajobrazowej. Pod pozorami potrzeby modernizacji struktur wsi zbudowano koncepcję imitacji miasta, nieprzystającą najczęściej do tradycji kształtowania się wiejskiego krajobrazu, funkcji gospodarczych itd., a nauki społeczne, w tym geografia społeczno-ekonomiczna, i ich praktyczne funkcje (planowanie) sytuację tę w przeciągu wielu dziesięcioleci w dużej mierze usankcjonowały (por. np. Wierszewska 2012, Wójcik 2012a).

Przyszłość wsi, jej treść kulturowa i formy, w których jest osadzona (krajobraz), zależy od sposobu, w jaki będzie ona traktowana w ogólnospołecznym dyskursie, w tym również naukowym. Od badaczy wszystkich dziedzin nauk społecz-

nych, zainteresowanych problemami rozwoju wsi, będą również zależały formy interpretacji procesów i zjawisk, w tym równorzędnej oceny wkładu miasta i wsi w rozwój cywilizacji. Ponad 70 lat temu geograf W. Winid (1937, s. 17–18) przedstawił miasto i wieś jako dwa uzupełniające się podsystemy społeczne. Tak wówczas pisał o ich wzajemnych relacjach: „Miasto i wieś są w naszej kulturze nieodzownymi składnikami krajobrazu geograficznego, (...) lecz zawsze krajobraz geograficzny wsi pozostaje przyrodniczy, natomiast krajobraz geograficzny miasta – humanistyczny. (...) Mają one wyznaczoną sobie odrębną rolę w życiu gospodarczym i społecznym, całość tego życia, zwłaszcza gospodarczego, tworząc jedynie wspólnie. (...) Odmienne od życia gospodarczego, w którym zarówno i wieś, i miasto są ważkimi czynnikami, w życiu społecznym czynnikiem jest właściwie tylko miasto. Rzecz można: wieś żyje w świetle kultury wydzielanym tylko przez miasta; wieś jest dostawcą społeczeństwu materii, siły, zastoju i wypoczynku, miasto zaś intelektu, idei, postępu i wyczerpania.”

Choć opisany przez autora podział ról pomiędzy miasto i wieś jest dziś w dużej mierze nieaktualny, to aktualne pozostaje ogólne przesłanie i pytanie: co wieś wnosi do życia społeczno-gospodarczego państw, a nawet wspólnot ponadnarodowych?

Należy przewidywać, że wieś w pracach naukowych będzie w większym stopniu przedstawiana jako alternatywa dla miasta, niż jako przestrzeń, która miasto dopełnia („międzymiasto”). Zapotrzebowanie na interdyscyplinarną wiedzę o wsi będzie w przyszłości prowadzić do powstawania mniej lub bardziej sformalizowanych zespołów badawczych, w których będą prowadzone wieloaspektowe badania wsi, a jednocześnie będzie się promować wizję rozwoju społecznego, gdzie wieś jest istotnym elementem życia społecznego („interdyscyplinarne studia wiejskie”).¹ Wynika to z hybrydyzacji nauk społecznych, która przejawia się przede wszystkim w przepływie koncepcji i metod z jednej specjalności dyscypliny do specjalności innej oraz komercjalizacji wiedzy naukowej (Lisowski 2011, s. 71). Ważnym aspektem kształtowania się „studiów wiejskich” będą przemiany metodologiczne, z których najważniejszym będzie przesunięcie akcentu z badań ilościowych na studia jakościowe. Będzie to wynikało nie tylko z przenikania do praktyki badawczej wzorców związanych ze „zwrotem kulturowym” w naukach społecznych, ale również z charakteru przemian obszarów wiejskich w Polsce, tzn. zmniejszenia udziału funkcji produkcyjnych i rozwoju funkcji nieprodukcyjnych, których istoty nie da się przedstawić wyłącznie za pomocą metod ilościowych (badania struktur ukrytych).

Koncepcja regionalna jako podstawa zintegrowanych badań i planowania rozwoju wsi

Próba określenia przyszłości wsi w obrębie określonych regionów wymaga nakreślenia koncepcji zintegrowanych jej badań i planowania rozwoju. Od lat 80.

¹ Dobrym przykładem jest wydana ostatnio praca pod redakcją M. Halamskiej (2011a), w której podjęto problem wielodyscyplinarnego oglądu wsi.

XX w. w naukach społecznych, w tym również w geografii społeczno-ekonomicznej podejmuje się problem szerokiego ujęcia procesów zachodzących w regionach, których interpretacja odwołuje się do kreacyjnej roli społeczeństwa. Z. Chojnicki badania takie (1999, s. 328–329) określa mianem orientacji społecznej w przedmiotowej koncepcji regionu. **Region rozpatruje się tu w kontekście społecznym jako element struktury i rozwoju społecznego.** Z analitycznego punktu widzenia obszarami takimi mogą być jednostki podziału terytorialnego, które odpowiadają pewnym utrwalonym w czasie terytorialnym całościom społeczno-gospodarczym, którymi są również spójne społecznie, kulturowo lub ekonomicznie regiony (por. Wójcik 2012a, s. 217–236). W skład komplementarnego programu badań wsi w regionach wchodziły problemy badawcze odpowiadające różnym aspektom rzeczywistości społecznej, tzn.:

- problem określenia specyfiki stosunków produkcji i rynku pracy oraz ich roli w kształtowaniu zagospodarowania przestrzennego obszaru wiejskiego;
- problem określenia specyfiki środowiska społecznego oraz jego roli w kształtowaniu struktury społeczno-przestrzennej;
- problem określenia identyfikacji terytorialnej (wartości i znaczenia desygatów przestrzeni wiejskiej) jako jednego z czynników kształtujących spójność środowiska życia wiejskiego.

Przedstawione wyżej płaszczyzny można wykorzystać do ustrukturyzowania opracowania oraz prezentacji głównych dominant problemowych w próbie określenia wizji wsi w regionie łódzkim w połowie XXI w.

Obraz wsi w regionie łódzkim w 2050 r.

Jedną z głównych determinant rozwoju wsi w perspektywie 30–40 lat będą przemiany na rynku pracy. Możliwości zatrudnienia, zwłaszcza w działalnościach pozarolniczych, będą w największym zakresie decydować o warunkach życia, a tym samym prowadzić do powstawania terytorialnego dualizmu gospodarczego – tworzenia się obszarów wzrostu oraz stagnacji lub regresu gospodarczego. Aby zrozumieć charakter przyszłych przekształceń w zakresie produkcji i wiejskiego rynku pracy, problem ten należy umieścić w perspektywie historycznej i odwołać się do procesów formowania się łódzkiego regionu społeczno-gospodarczego.

Region łódzki (społeczno-gospodarczy) jest wytworem procesów industrializacji, które w efekcie doprowadziły do powstania wielkiej aglomeracji przemysłowo-miejskiej na pograniczu regionów historyczno-kulturowych – Mazowsza, Wielkopolski, Małopolski i Śląska (Dylik 1970). Od połowy XIX w., aż do końca lat 80. XX w. (początek transformacji) spójność regionu łódzkiego miała przede wszystkim charakter funkcjonalny, tzn. zasadnicze związki pomiędzy centrum i regionalnymi peryferiami wynikały głównie z powiązań ekonomicznych (produkcyjnych) oraz społecznych, głównie w zakresie dojazdów do pracy. Przeszłość osadnicza obszaru, który dziś nazywany jest regionem łódzkim, od wielu dziesięcioleci jest przedmiotem studiów nauk społecznych (geograficznych, historycznych, etnograficznych) uprawianych w łódzkim ośrodku akademickim. Współczesna struk-

tura sieci osadniczej ukształtowała się w wyniku rewolucyjnych zmian, które zaszły w okresie industrializacji. Najbardziej czytelnym efektem tej zmiany jest struktura wielkościowa miast. Stolica regionu jest ok. 10 razy większa pod względem ludnościowym od kolejnych miast (np. Piotrków Trybunalski, Pabianice). Aglomeracja Łódzka koncentruje zaś połowę potencjału ekonomicznego województwa (por. Jewtuchowicz i Wójcik 2010, Liszewski 2001).

Ważnym elementem kreowania związków Łodzi z regionalnym otoczeniem była lokalizacja w regionalnym centrum instytucji obsługujących mieszkańców, co odpowiadało przypisaniu miastu funkcji administracyjnych różnego rodzaju oraz funkcji wyższego rzędu (szkolnictwo wyższe, ochrona zdrowia, finansowe i inne). Rozwój Łodzi i jej aglomeracji jako wielkiego ośrodka przemysłowego, a później również i usługowego, sprawił, że obszar ten przez wiele dziesięcioleci był centrum regionalnej zlewni migracyjnej, zwłaszcza dla ludności wiejskiej (por. Jewtuchowicz i Suliborski 2006, Jewtuchowicz i Wójcik 2010). W okresie rozwoju funkcji przemysłowych również inne środki subregionalne i lokalne wytwarzały różnej wielkości (zależnie od charakteru i skali działalności) strefy ciężarów migracyjnych. Region łódzki był w tym zakresie doskonałym przykładem podziału funkcji produkcyjnych pomiędzy miasta (przemysł) i wsie (rolnictwo). W stosunku do innych regionów społeczno-gospodarczych stopień przekształceń terenów podmiejskich był relatywnie mały (Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998, Wójcik 2008). Struktura przestrzenna gospodarki regionalnej została w latach 80. i 90. XX w. przebudowana przez inwestycje przemysłowe na terenach wiejskich w okolicach Bełchatowa, co doprowadziło do stosunkowo szybkiej dezagryzacji w obecnym powiecie bełchatowskim i radomszczańskim.

Zapotrzebowanie na „ręce do pracy” w miastach regionu, które już w latach 80. XX w. zaczęły się borykać ze znacznym ubytkiem naturalnym (zwłaszcza Łódź), zostało osłabione w okresie transformacji. Gospodarka regionalna znalazła się w dużym kryzysie związanym przede wszystkim z drastycznym ograniczeniem produkcji w branżach tekstylnych (bezrobocie). Strumień migracji ze wsi do miast pogrążonych w kryzysie osłabł. Kryzys ekonomiczny regionu dotknął w równym stopniu wsie, co miasta, lecz rzadko było to przedmiotem zainteresowania środowisk decydentów, ale również i nauki. Mało konkurencyjne rolnictwo regionu łódzkiego, reprezentujące głównie typ rodzinnej drobnoskalowej, niskotowarowej gospodarki rolnej, przy słabym rozwoju innych funkcji gospodarczych na wsi, nie było w stanie stworzyć warunków dla rozwoju nowych miejsc pracy i znaczącej poprawy standardów zamieszkiwania. Należy zwrócić również uwagę, że bezrobocie na obszarach wiejskich regionu (w tym również ukryte) wynikało z faktu, że w pierwszej kolejności z pracy w przemyśle zwalniane były osoby dwuzawodowe, które oprócz etatu w mieście pracowały w indywidualnym gospodarstwie rolnym. Wieś regionu łódzkiego, podobnie jak w wielu innych regionach Polski, poniosła olbrzymie społeczne koszty transformacji, które dopiero od niedawna są rekompensowane, głównie w oparciu o programy pomocowe Unii Europejskiej (por. np. Halamska 2011b).

Obserwując współczesne procesy przemian funkcjonalnych wsi interpretowanych w kategoriach zmienności lokalnych rynków pracy można spróbować określić charakter i efekt przemian ekonomicznych na obszarach wiejskich regionu łódzkiego (Wójcik 2012b). W połowie XXI w. znaczenie funkcji rolno-produkcyjnej będzie dużo niższe niż obecnie, zwłaszcza w zakresie udziału zatrudnienia rolniczego w strukturze aktywności ekonomicznych oraz produktu krajowego brutto. W rolniczych powiatach regionu zatrudnienie w tym dziale gospodarki będzie wynosić maksymalnie 10–15% ogólnego zatrudnienia na obszarach wiejskich. Zatrudnienie w rolnictwie będzie jednak wyższe niż w regionach zachodnich Polski oraz lepiej ekonomicznie rozwiniętych krajach Unii Europejskiej. Modernizacja rolnictwa i przekształcenia struktury agrarnej osiągną pewien pułap (ok. 2030 r.), po przekroczeniu którego nastąpi stabilizacja. Ukształtuje się grupa gospodarstw wyspecjalizowanych, wysokotowarowych i wielkopowierzchniowych. Koncentracja ziemi w tych gospodarstwach rolnych w skali regionu nie będzie jednak duża (30–40%), choć na terenach o wysokiej jakości przydatności rolniczej (północ regionu) będzie z pewnością wyższa (ok. 50%). Główną przyczyną stojącą na przeszkodzie w kształtowaniu się bardziej racjonalnej ekonomicznie struktury wielkościowej gospodarstw będzie kryzys demograficzny, przekładający się na brak „rąk do pracy w rolnictwie”, zwłaszcza w sferze zatrudnienia najemnego. Nie należy w przyszłości przewidywać szczególnego zainteresowania wiejskim rynkiem pracy ze strony migrantów (również sezonowych) z krajów słabiej rozwiniętych niż Polska. Wystąpi natomiast wzrost zainteresowania prowadzeniem gospodarstwa rolnego typu farmerskiego przez rodzinne firmy z zagranicy. Na terenach o korzystnych uwarunkowaniach przyrodniczych dla rolnictwa będą zakładane nowe gospodarstwa prowadzone przez Holendrów, Niemców, Duńczyków. Proces ten będzie początkiem ponownej, choć nie zmasowanej, kolonizacji rolnej z zachodu Europy.

W wytwarzaniu się specyficznego dualizmu w strukturze agrarnej dużą rolę będą odgrywały cechy społeczności lokalnych, przejawiające się zwłaszcza w przywiązaniu do ziemi. Wzrośnie liczba działek rolnych oraz „karłowatych” gospodarstw rolnych (1–5 ha), które będą utrzymywane ze względów sentymentalnych, hobbystycznych, również socjalnych, ale także będą formą zabezpieczenia ekonomicznego na przyszłość. Proces dualizacji gospodarki rolnej na grupy gospodarstw o różnych funkcjach społeczno-gospodarczych, zwłaszcza utrzymywanie się w przyszłości dużej liczby gospodarstw małych, nie będzie jednocześnie oceniany pejoratywnie, tzn. ekstensyfikacja ekonomiczna oraz inne niż ekonomiczne funkcje gospodarstw rolnych będą odgrywały bardzo dużą rolę w utrzymaniu (zachowaniu) wsi jako społeczności lokalnych, gdzie żyją ludzie o różnych stylach życia, ale których łączy przywiązanie do wartości wiejskich opartych na własności ziemi, jej kultywacji oraz szeregu różnych kulturowych cechach z nią związanych. Utrzymywanie społecznej łączności ze wsią będzie przejawiać się większym udziałem tzw. drugim domów, będących miejscem czasowego pobytu ludności z miast, a w przyszłości również osób, które przez część roku będą pracować zarobkowo za granicą.

Znaczną przeszkodą w kształtowaniu zdywersyfikowanej struktury społeczno-gospodarczej wsi regionu łódzkiego, która byłaby pewnym powrotem do sytuacji (choć już w innych warunkach) sprzed epoki industrialnej, będzie w przyszłości słaby rozwój innych niż rolnictwo aktywności ekonomicznych. W formalnie zakreślonych obszarach wiejskich (obszary bez praw miejskich) od początku okresu transformacji widoczny jest znaczny wzrost znaczenia funkcji nierolniczych, identyfikowanych przez wzrost zatrudnienia i liczby firm o charakterze przemysłowym i usługowym (Wójcik 2012b). Większość potencjału działalności pozarolniczych (60–80% zależnie od przyjętej metody i klasyfikacji terenów wiejskich) skoncentrowana jest we wsiach stref podmiejskich miast, zwłaszcza Łodzi. W przeciągu następnych 40 lat nie należy spodziewać się odwrócenia tego trendu w aspekcie ilościowym. Na większości „właściwych” obszarów wiejskich regionu łódzkiego, tzn. po wyłączeniu terenów ściśle związanych z dużymi miastami (regiony miejskie), wielofunkcyjny charakter wsi będzie zależeć od relacji z małymi miastami. Przewidywany kryzys przestrzeni produkcyjnej, będzie dla wsi regionu łódzkiego w dużej mierze kryzysem infrastruktury społecznej i technicznej. Jeśli dołączy się do tego kryzys funkcji ośrodków lokalnych, zwłaszcza małych miast, to w przyszłości może to skutkować pogłębianiem się depopulacji strefy peryferyjnej regionu. W ciągu 40 lat nastąpi na wielu obszarach wiejskich (położonych przede wszystkim najbardziej peryferyjnie w stosunku do dużych miast) kryzys instytucji życia społecznego i gospodarczego. W wielu wsiach dojdzie do likwidacji punktów usług podstawowych, sklepów wielobranżowych, placówek zdrowia, szkolnictwa. Pogorszy się dostępność wsi w układzie obsługi transportu zbiorowego. Zubożenie funkcjonalne wsi w aspekcie działalności podstawowych tylko w pewnym zakresie zostanie zrekomensowane przez rozwój funkcji profesjonalnych. Tereny wiejskie regionu, zwłaszcza atrakcyjne przyrodniczo i krajobrazowo, będą miejscem lokalizacji inwestycji korzystających z walorów „wiejskości”, np. przemysłu zaawansowanego technologicznego (warunek czystego środowiska), usług hotelowych i rekreacyjnych, przedsięwzięć artystycznych i naukowych, odtwarzanie ginących zawodów, tworzenie wiosek tematycznych, żywych skansenów, promocji dziedzictwa kulturowego, itd. Ze względu na postęp technologiczno-informacyjny wsie będą miejscem pracy na odległość dla przedstawicieli wolnych zawodów. Liczba powstałych w ten sposób miejsc pracy nie zrekomensuje spadku zatrudnienia w rolnictwie i podstawowych działalnościach usługowych. Działalności te będą bowiem słabo związane z funkcjonowaniem społeczności lokalnych, tzn. nastąpi separacja nowych funkcji gospodarczych od autochtonicznego środowiska społecznego wsi. Poprawa warunków życia jako obiektywna miara oceny funkcjonowania społeczności lokalnych w swym środowisku niekoniecznie przełoży się na odczucia subiektywne ludności (jakość życia). Główną przeszkodą będzie słabość lokalnych rynków pracy i związany z tym brak satysfakcjonujących wynagrodzeń.

Postproduktywizm na obszarach wiejskich będzie w konsekwencji skutkować znacznymi przekształceniami krajobrazu wiejskiego. Wycofanie się działalności produkcyjnej, głównie rolnictwa, osłabi jego oddziaływanie na krajobraz kultu-

rowy (por. Krysiak 2010). Wiele obszarów regionu łódzkiego, zwłaszcza położonych peryferyjnie i o gorszych warunkach przydatności rolniczej (głównie opoczyńskie, wieluńskie, wieruszowskie, pajęczańskie, rawskie), do 2050 r. ulegnie znacznej renaturalizacji. „Dziczenie” krajobrazu kulturowego będzie podstawą do znacznego rozszerzenia terenów prawnie chronionych oraz poddaniu ich dalszym, celowym zabiegom przywracania pierwotnego (naturalnego) charakteru. Rozwój funkcji ochronnej będzie zwrotnie oddziaływać na przestrzeń ekonomiczną (zakaz lub ograniczenie funkcji produkcyjnych). Sytuacja prawna obszarów będzie wymuszać na rolnikach częściową lub całkowitą zamianę ich w „ogrodników krajobrazu”.

Oprócz przemian na rynku pracy, drugim ważnym uwarunkowaniem przemian wsi w regionie łódzkim będzie depopulacja. Ten niekorzystny proces będzie miał daleko idące konsekwencje nie tylko ekonomiczne, ale i społeczne. W stosunku do stanu z początku XXI w., do 2050 roku liczba ludności wiejskiej w regionie zmniejszy się o ok. 30–40%. W obszarach problemowych, czyli tam gdzie kumulują się niekorzystne procesy ekonomiczne i społeczne, wystąpi zanik osadnictwa. Część wsi przestanie istnieć w powiatach położonych peryferyjnie, zwłaszcza na terenach wzdłuż dwóch największych rzek w regionie, tj. Pilicy i Warty. Konsekwencją będą zmiany w układach administracyjnych. Gminy wiejskie, w których w ciągu najbliższych 40–50 lat ubędzie 60–70% ludności, będą się łączyć, aby zapewnić funkcjonowanie struktur społeczno-gospodarczych. Ubytek ludności, oraz deformacja struktur biologicznych ludności (duży udział ludności w wieku emerytalnym) będzie mieć konsekwencje dla działalności rolniczej. Obszary wiejskie o najsilniejszej funkcji rolniczej w regionie od lat 80. XX w. miały jednocześnie najbardziej zaawansowany proces depopulacji (por. Rosner 2012). W połowie XXI w. zagrożone będzie funkcjonowanie nawet towarowego i wielkopowierzchniowego rolnictwa, czego przyczyną będzie brak w wielu takich gospodarstwach następcy.

Oslabnie proces koncentracji ludności w strefach podmiejskich dużych miast. Główną przyczyną będzie kryzys demograficzny i znaczny ubytek ludności miejskiej. Miasta będą przeciwdziałać odpływowi migracyjnemu mieszkańców do sąsiednich gmin wiejskich, tworząc programy nowej organizacji przestrzennej terenów mieszkaniowych wraz z planami rozwoju wielofunkcyjnych dzielnic mieszkaniowych o zróżnicowanym standardzie mieszkań (zależnie od możliwości ekonomicznych odpowiednich grup). Mało skoordynowana polityka mieszkaniowa i mało racjonalna gospodarka gruntami gmin podmiejskich prowadzona od początku lat 90. XX w. przez samorządy przy braku dostatecznego rozwoju pozarolniczych funkcji gospodarczych, doprowadzi w połowie XXI w. do przewartościowej koncepcji rozwoju opartego na suburbanizacji. Degradacja krajobrazu kulturowego wsi podmiejskich (chaos urbanistyczny) oraz przyrodniczego (antropopresja) obniży jakość życia, co sprawi, że część mieszkańców wróci do miast lub będzie poszukiwać terenów do zamieszkania w większej odległości. Tereny zainwestowane w latach 1990–2020 pod funkcje mieszkaniowe wejdą w fazę znacznej już degradacji tkanki materialnej. Stąd też walory zamieszkania w takich przes-

trzeniach zostaną również poważnie osłabione. Region miejski Łodzi (miasta i wsie) wejdzie w nową fazę rozwoju, która z modelu koncentryczno-pierścieniowego przejdzie w fazę wielordzeniową. Rozwój ekonomiczny będzie skoncentrowany w wybranych rejonach regionu miejskiego. Lokalizacja takich „ognisk” rozwoju w strefie podmiejskiej będzie źródłem konfliktów pomiędzy zubożonymi ekonomicznie gminami podmiejskimi.

W połowie XXI w. następować będzie dalsze, stopniowe wygaszanie wielkiej inwestycji związanej z pozyskiwaniem i spalaniem na cele energetyczne węgla brunatnego (kompleks „Bełchatów”). Likwidacja dużych zakładów pracy, które od lat 80. XX w. gospodarczo aktywizowały okoliczne gminy, wywoła miejscowy kryzys ekonomiczny. Nowe inwestycje nie zrekompensują ubytków miejsc pracy. Dotychczasowe obszary wiejskiego wzrostu ekonomicznego (Kleszczów) staną się również terenem odpływu ludności. Zdezagraryzowane wsie w powiecie bełchatowskim i piotrkowskim wejdą w połowie XXI w. w proces charakterystyczny już dla wiejskich obszarów peryferyjnych regionu. Pojawia się problemy demograficzne i ekonomiczne oraz, co ważne, obsługa kosztów środowiskowych powstałych po kilkudziesięcioletniej eksploatacji złóż.

Depopulacja przyczyni się do szeregu konsekwencji społecznych. Starzenie się społeczności lokalnych osłabi nie tylko aktywność ekonomiczną, ale co istotne dla tradycji ich rozwoju, również aktywność społeczną. Instytucje społeczne (OSP, koła gospodyń) w wielu przypadkach przestaną funkcjonować z uwagi na brak młodych działaczy. Osłabienie aktywności społecznej, a tym samym procesu reprodukcji instytucji społecznych (w tym również relacji w społecznościach) może niekorzystnie odbić się na wielu inwestycjach, które do 2030 r. powstały na terenach wiejskich w ramach środków strukturalnych i pomocowych Unii Europejskiej. Wykonane ogromnym kosztem finansowym i społecznym wysiłkiem inwestycje w infrastrukturę społeczną, techniczną, sportową, itd. ulegną częściowej degradacji. Główną przyczyną będzie brak funduszy w samorządach na odtwarzanie ich stanu oraz brak pomocy na ten cel z instytucji centralnych (wycofanie się państwa z finansowania wielu sfer działalności społecznej). Depopulacja i towarzyszący jej spadek potencjału społeczno-gospodarczego sprawi, że osłabnie oddziaływanie wsi na sferę polityki. Politycy, reprezentujący przede wszystkim interesy obszarów zurbanizowanych, nie będą zainteresowani wspomaganiem terenów wiejskich w takim zakresie, jak miało to miejsce w dwóch pierwszych dziesięcioleciach XXI w. Rola i potencjał wsi będą w większym stopniu zależały od samorządów, a tym samym aktywności społecznej i samoorganizacji, w tym poszukiwania bodźców rozwojowych poza krajem, ale bez pośrednictwa państwa (np. zapraszanie nowych osadników z zagranicy i tworzenie im warunków rozwoju). Pozytywnym efektem będzie wzrost wykształcenia mieszkańców wsi i świadomości walorów wiejskiego życia społeczno-gospodarczego. Będzie to w większym stopniu kształtować potrzebę autonomizacji wiejskich układów społeczno-gospodarczych (gminnych, powiatowych i regionalnych) oraz prowadzenia niezależnej od struktur państwowych polityki własnego rozwoju, podobnie jak w przypadku obszarów metropolitalnych.

Niewątpliwie ważnym elementem sprzyjającym powstawaniu spójności obszarów wiejskich regionu łódzkiego będzie wzrost tożsamości lokalnej i regionalnej. Cechą kultury ludowej województwa łódzkiego było funkcjonowanie na tym terenie społeczności przynależących do różnych układów regionalnych (historyczno-kulturowych). Do najsilniejszych kompleksów osadniczo-kulturowych należały: Księstwo Łowickie, Opoczyńskie, Sieradzkie, Wieluńskie i Łęczyckie. Obszary te tworzyły własne tożsamości kulturowe, a po powstaniu województwa łódzkiego mówiono o charakterystycznych subregionalnych układach kulturowych. Polityka państwa socjalistycznego i jego ideologia przejawiająca się w całym niszczeniu tradycji kulturowej wsi sprawiła, że w dużej mierze wzorzec tożsamości lokalnej został osłabiony. Niezależnie od systemu polityczno-gospodarczego kultura ludowa przechodziła we wszystkich modernizujących się państwach proces ewolucji od wzorca tradycyjnego do masowego. W Polsce powojennej (PRL) zmiany te zmierzały jednak do utożsamienia kultury wsi z folklorem. Efektem negacji dla wpływu tradycyjnych wzorców na formowanie się nowoczesnej kultury wsi było zniszczenie jej krajobrazu kulturowego. We wszystkich regionach wprowadzano podobne projekty zabudowy mieszkalnej i gospodarczej bez akcentowania choćby niewielkich wpływów dziedzictwa przeszłości. Próby rewitalizacji dziedzictwa duchowego i materialnego wsi (poza skansenami i innymi zbiorami muzealnymi) podjęte po 1990 r. dały początek stopniowemu odzyskiwaniu tożsamości kulturowej przez wiejskie społeczności oraz jej ogólnospołecznej promocji.

W 2050 roku kultura wiejska będzie się rozwijać w trzech równoległych i powiązanych ze sobą układach. Wszystkie będą wynikały z kształtującej się „nowej” tożsamości wiejskiej w regionie łódzkim. Spójność regionalna dawnych kompleksów osadniczo-kulturowych będzie kształtowana w dużej mierze przez utrwalony przez ponad 60 lat podział administracyjny i instytucjonalne oddziaływanie programów promocji wsi. Z jednej strony, w świadomości społecznej zachowana będzie odrębność wynikająca z tradycji rozwoju kulturowego poszczególnych części województwa, z drugiej zaś oddziaływać będzie „łódzki” regionalizm promujący wizję wspólnoty regionalnej podbudowanej więzią terytorialną (województwo łódzkie). Tożsamość ta będzie w dużej mierze kształtować się w oparciu o materialną spuściznę regionu (pierwszy układ kultury). Dziedzictwo przeszłości, które udało się jeszcze uratować i zachować, w skansenach lub swych pierwotnych lokalizacjach, będzie formą promocji wsi. Miejsca te przestaną pełnić tylko funkcje muzealne i staną się „żywymi” przestrzeniami spotkań z tradycją. W połowie XXI w. wieś przestanie być określeniem wstydliwym, a wiejskość będzie oparciem dla alternatywnych modeli rozwoju społeczno-kulturowego. Drugi układ kultury będzie funkcjonował w sferze symbolicznej. Pochodzenie wiejskie stanie się przedmiotem dumy mieszkańców, źródłem kreatywności i twórczych poszukiwań. Poczucie wiejskości będzie się opierać jednak w dużej mierze na elementach funkcjonalnych (warunków życia) oraz cechach środowiska wiejskiego (krajobraz, przestrzeń). Wiejski styl życia będzie budowany (wytwarzany) i pielęgnowany w dużej mierze przez nowych osadników – ludzi poszukujących „prywatnych przestrzeni życia”, wyrażających niechęć wobec wzorców globalno-liberal-

nego konsumpcjonizmu. Ludzie uprawiający wolne zawody, korzystający z nowoczesnych technologii, będą nowymi „zasadźcami”, w pewnym stopniu przewodnikami dla społeczności w budowie lokalnych tożsamości, a także inicjatyw ekonomicznych. Trzecim układem kultury będą instytucje, różnego rodzaju zrzeszenia, stowarzyszenia, formalne i nieformalne grupy osób budujące sieć podmiotów działających na rzecz rozwoju wsi. Będą to w dużej mierze pozarządowe organizacje broniące autonomii kulturowej wsi.

Proces przemian społecznych, swoista gentryfikacja wsi, będzie jednym z przejawów kulturowej dyferencjacji, odnoszącej się jednak do środowiska wiejskiego. Ze styku tego, co tradycyjne, miejscowe, wyłaniające się z dawnych, choć zmodernizowanych już struktur agrarnych oraz tego, co nowe, wytworzone z potrzeby życia na wsi, powstanie nowa wartość w życiu społecznym wsi i w jej krajobrazie kulturowym. Rozwój i społeczna siła nowych idei „wiejskości”, pomimo zmniejszenia potencjału demograficznego i produkcyjnego, może stanowić za 40–50 lat, początek dla nowego rozumienia wsi oraz jej ogólnospołecznych funkcji.

Zamiast podsumowania

Czasopismo, w którym ukaże się to opracowanie, stanie się niebawem trwałym elementem dyskursu wiejskiego z przełomu XX i XXI w. Za chwilę będziemy się zastanawiać, kto nakreślił lepszą wizję wsi, jakie przyjął podstawy metodologiczne, zmienne, zakres czasowy, merytoryczny, itd. Prawdziwa weryfikacja przyjdzie jednak za 40 lat, kiedy ktoś weźmie do ręki poźółkłe kartki (lub ciągle „świeżą” wersję elektroniczną), sprawdzi, kto był bliżej oceny, a kto zbyt swobodnie uwolnił swą fantazję. Niepodważalną funkcją opracowań tego typu nie jest jednak w moim przekonaniu to, co się znajdzie w nakreślonym obrazie wsi, ale to, że każde zdanie zmuszało autora do refleksji. Refleksja ta miała w takim samym stopniu wymiar merytoryczny, bo dotyczyła namysłu nad zmiennością wsi, co osobisty, bo prowadziła myśli do wyobrażenia siebie i świata w następnych latach życia i pracy.

Literatura

- Bauman Z., 2006, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa.
- Bauman Z., 2007, *Tożsamość. Rozmowy z Benedetto Vecchim*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Bukraba-Rylska I., 1992, *Badanie kultury a odbudowa tożsamości wsi współczesnej*, [w:] Wieruszewska M. (red.), *Odnova wsi. Między mitem a nadzieją*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 133–157.
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Dylik J., 1970, *Województwo ze stolicą bez antenatów. Geografia historyczna województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź.
- Halamska M. (red.), 2011a, *Wieś jako przedmiot badań naukowych na początku XXI w.*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.

- Halamska M., 2011b, *Spółeczna kondycja polskiej wsi. Struktura, kapitały i społeczeństwo obywatelskie w I dekadzie XXI w.*, [w:] I. Nurzyńska, M. Drygas (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, IRWiR, Warszawa.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 1998, *Przeobrażenia stref podmiejskich dużych miast. Studium porównawcze strefy podmiejskiej Warszawy, Łodzi i Krakowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. (red.), 2006, *Przestrzenne zróżnicowanie procesów transformacji społeczno-gospodarczej w regionie łódzkim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jewtuchowicz A., Wójcik M. (red.), 2010, *Łódzka Metropolia. Problemy integracji gospodarczej*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź.
- Krysiak S., 2010, *Ekologiczno-krajobrazowy wymiar odłogowanych gruntów porolnych – przykłady z województwa łódzkiego*, [w:] S. Liszewski (red.), *Obszary metropolitalne we współczesnym środowisku geograficznym*, 58 Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Łódź, s. 309–320.
- Lisocka-Jaegermann B., 2011, *Kultura w rozwoju lokalnym*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Lisowski A., 2011, *Geografia i nauki społeczne w nauce transdyscyplinarnej*, [w:] K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 69–90.
- Liszewski S. (red.), 2001, *Żarys monografii województwa łódzkiego*, ŁTN, Łódź.
- Moscovici S., 2001, *Social Representations: Essays in Social Psychology*, New York University Press, New York.
- Rembowska K., 2003, *Region i lokalność w świetle nowych geograficznych koncepcji badawczych*, [w:] I. Sagan, M. Czepczyński (red.), *Wymiar i współczesne interpretacje regionu*, Uniwersytet Gdański, Katedra Geografii Ekonomicznej, Gdańsk-Poznań, s. 33–42.
- Rosner A., 2012, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Sztompka P., 2005, *Socjologia zmian społecznych*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Wieruszewska M., 2012, *Lokalne, globalne, ponowoczesne wymiary kultury wsi*, [w:] A. Rosner (red.), *Spółeczne i kulturowe zagadnienia przemian na polskiej wsi*, IRWiR, Warszawa, 189–211.
- Winid W., 1937, *Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym*, Czasopismo Geograficzne, 15 (1), s. 4–18.
- Wirth L., 1938, *Urbanism as way of life*, *The American Journal of Sociology*, 44, 1, s. 1–24.
- Wójcik M., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M., 2012a, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M., 2012b, *Funkcje gospodarcze jako wyraz rozwoju lokalnych rynków pracy. Próba metodyczna na przykładzie obszarów wiejskich województwa łódzkiego*, [w:] W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Wiejskie rynki pracy – zasoby, aktywizacja, nowe struktury*, Studia KPZK PAN, 145.

Summary

This paper discusses the problem of imagining the countryside in the Łódź region in 2050. The main part of the article is preceded by reflections about the theoretical issues of assessing future concerns and an attempt of creating a vision of future research regarding rural areas. The description of trends and effects of rural transformations in the region were structured using three dominant problems, i.e. the labour market, the depopulation and the development of rural identity. According to the author, disagrarisation and the weakening of population's potential will be of key importance to the development and condition of rural areas in 40 years. The material and demographic "shrinking" of the countryside will be accompanied by the process of reclamation of rural identity, which should be seen as an opportunity for its passing into the new (post-productive) dimension of social development and the shaping of a wider formula of "rurality".